

можуть бути лише подразником певних культурних зрушень або надати відповідної надмірної статичності в розвиток правової системи.

За даних обставин роль та значення правового звичаю в сучасній юридичній науці досить незначні. Традиція, на відміну від звичаю, є універсальною, додатною для всіх випадків, на які розповсюджується звичай. Разом з цим звичай нездатний змінюватися, структурно перебудовуватися, збагачуватися так швидко, як традиція [5].

Таким чином, в умовах достатньо високої новації та швидких темпів акумуляції правових культур вважаємо, що сучасна юридична наука історично визнана правову спадщину має фахово сформувати та за допомогою своїх функцій перенести відповідний традиційний стиль правового мислення на всі юридичні процеси, що відбуваються в конкретно виділеній правовій системі.

Література

1. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 269–270.
2. Кутырев В. А. Традиция и пичто // Философия и общество. — 1998. — № 6. — С. 182.
3. Оборотов Ю. М. Традиції та новації у правовому розвитку: Монографія. — О.: Юрид. л-ра, 2001. — С. 44, 71.
4. Гарольд Дж. Берман. Право и революция: формування західної традиції права. — К.: IRIS, 2001. — С. 22.
5. Палахов В. Д. Традиция и общество: опыт философско-социологического исследования. — М.: Мысль, 1982. — С. 17–18.

УДК 347.946

Д. С. Гудзь

СПІВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРЕЗУМПЦІЇ ЗІ СПОРІДНЕНИМИ ПРАВОВИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Презумпцію (від лат. «praesumptio» — припущення) інтерпретують як припущення про існування або відсутність чого-небудь, якого-небудь факту при певній типовій ситуації [1]. Судження презумпції вірно для більшості випадків даного роду, але можуть допускатися і виключення.

Вивченням правових презумпцій у різний час займалися вчені-правознавці В. К. Бабаєв, Е. В. Васильковський, В. І. Камінська, В. А. Ойгензіхт, М. С. Строгович та ін. Їх праці складають основну базу для поглибленого вивчення правових презумпцій. Спочатку презумпції досліджувалися виключно процесуалістами, оскільки їх тісно пов'язували з тягарем доведення в судовому процесі; зати дослідження значно розширили і поглибили вчені-цивілісти.

Разом з тим очевидно, що презумпції мають значно більш широке розповсюдження у різних сферах правового життя і їх ґрунтовні наукові дослідження необхідні і в теоретичному, і в практичному сенсі.

Одним із продуктивних є системний аналіз правових презумпцій, їх співвідношення з іншими схожими поняттями та явищами. Досліджувати дане питання означає відмежувати правові презумпції від гіпотез, версій, з одного боку, і від аксіом, фікцій та норм права — з іншого. Порівняння з іншими схожими поняттями дозволяє ще глибше з'ясувати особливість правових презумпцій, окреслити можливості їх використання в правовому регулюванні.

У найзагальнішому вигляді сучасній юриспруденції правову презумпцію визначають як закріплене в нормах права припущення про наявність або відсутність юридичних фактів, засноване на зв'язку між ними. Оскільки презумпції встановлювали наявність фактів або подій з різних сфер дійсності, то для визначення точного значення їх поділили на фактичні і юридичні. Таким чином, сучасна юридична наука виділяє і використовує термін «правова презумпція», який є правовим аспектом загального поняття припущення.

У науці існують різні визначення правової презумпції. Зокрема, М. С. Строгович визначав презумпцію як «загальне правило, що зобов'язує суд визнати певний факт встановленим або невстановленим, якщо у справі встановлений інший факт (або акт), з яким це правило пов'язує наперед певні наслідки» [2]. В. І. Камінська вважала, що «правовою презумпцією вважається таке положення, яке виявляється прямо або побічно в правовій нормі, яким який-небудь порядок явищ у галузі відносин, що виникають із людської поведінки, визнається звичайним, постійним, нормальним і не вимагаючим через це спеціальних доказів» [3, 3].

В. К. Бабаєв визначає презумпцію як «закріплене в нормах права припущення про наявність або відсутність юридичних фактів, засноване на зв'язку між ними і фактами, що підтверджені попереднім досвідом» [4]. Таке визначення найчастіше використовується не тільки в науковій, але і в навчальній літературі. Під версією розуміється припущення щодо окремого факту або групи фактів, що мають значення для даної конкретної юридичної справи, що пояснює походження цих фактів, зв'язок між ними, зміст, значення для доведення.

За характером утворення правова версія є різновидом гіпотези. Специфічність її полягає в тому, що версія будується тільки відносно фактів, що мають юридичне значення, і не фактів взагалі, а тих, що мають значення для даної конкретної справи. Отже, в порівнянні з гіпотезами, сфера використання версій значно вужча.

Оскільки правові версії — це різновид гіпотез, то риси схожості презумпцій і версій, гіпотез і презумпцій одні й ті ж. Але при цьому необхідно відзначити, що правові презумпції мають істотні відмінності від версій.

По-перше, правові презумпції зберігають свою дію вельми тривалий час. Життя багатьох презумпцій відповідає часу існування правової системи в цілому, деякі ж правові презумпції можуть сприйматися і правом іншого типу.

По-друге, версії висувуються у разі порушення приписів правових норм. Виникнення ж і існування презумпцій незалежні від даної умови.

По-третє, правові презумпції завжди отримують правове закріплення. Версії такою властивістю не наділені.

Традиційно проводиться порівняння презумпції як логічної категорії, якій властива висока вірогідність, і аксіоми. При цьому звертають увагу на схожість аксіоми і презумпції в тому сенсі, що і аксіома, і презумпція беруться за істину незалежно від доведення, а також в ступені відносності, достовірності цих понять.

Аксіоми — це базові положення наукової теорії і юридичної практики, що приймаються як очевидні без доказів. Таким чином, в найзагальнішому вигляді правову аксіому можна визначити як правове положення, що приймається за істинне через його очевидність [5]. Правові аксіоми виражають ціннісне начало. Даючи повніше визначення правовим аксіомам, можна відзначити, що вони є базовими положеннями юридичної науки, які визначають зовнішність правової системи, і приймаються як очевидні через їх ціннісну обумовленість. Визначивши таким чином правову аксіому, можна виявити риси схожості і відмінності з правовою презумпцією. Схожість між ними полягає в тому, що і правова презумпція, і правова аксіома приймаються як істинні без доказів. Але підстави такого ухвалення різні. Істинність правової аксіоми обумовлена умовами життєдіяльності людини і ціннісної орієнтації суспільства. Істинність правової презумпції визначена волею законодавця. Правова аксіома на відміну від правової презумпції неспростовна. Зміна правової аксіоми можлива тільки зі зміною умов існування суспільства. З іншого боку, правові аксіоми реалізуються через правові презумпції.

При характеристиці логічної природи правових презумпцій потрібно відзначити їх згаданий характер як істотну межу. І саме в цій частині презумпції набувають схожості з гіпотезами. Якщо не вдаватися в дослідження питання про гіпотезу як форму розвитку науки і форму висновку, можна визначити гіпотезу як закономірну форму розвитку знання, що є обґрунтованим припущенням, яке висувається з метою виявлення властивостей і причин досліджуваних явищ.

Правова презумпція і гіпотеза мають риси схожості і відмінності. Це полягає в тому, що і презумпція, і гіпотеза — імовірнісні судження. Вірогідний характер гіпотетичних і презумптивних суджень припускає можливість їх спростування, яка далеко не завжди реалізується.

Презумпції і гіпотезі властивий один і той же індуктивний метод утворення. І гіпотези, і презумпції є узагальненнями індуктивного характеру. На цьому схожість між ними закінчується. Доречно при цьому підкреслити: оскільки зіставлення вказаних понять можливо тільки по лінії порівнюваних рис, то правові ознаки юридичних припущень до уваги не беруться і тому вживається термін «презумпція», а не «правова презумпція». Але все сказане повною мірою може бути віднесене і до правових презумпцій, оскільки вони — різновид загальних презумпцій.

Відмінності між презумпціями і гіпотезами виявляються в умовах і причинах їх утворення, в характері і наслідках спростування. По-перше, потрібно відзначити, що гіпотеза виникає тоді, коли ще немає можливості перевірити її положення на практиці. Правова презумпція постійно перевіряється практикою стосовно конкретних ситуацій. По-друге, відмінність убачається в меті утворення, а саме, метою висунення гіпотези є отримання нового знання про причини і зако-

номірності спостережуваних явищ. Призначення правової презумпції — досягнення мети шляхом правового регулювання. По-третє, гіпотеза знаходить своє застосування в будь-якій сфері знання. Правова презумпція обмежена сферою права. Правова презумпція, на відміну від гіпотези, завжди прямо або побічно закріплена в законодавстві. По-четверте, на відміну від гіпотези, яка характеризується динамічністю, правовій презумпції властива статичність, вона діє аж до її відміни законодавцем. І остання відмінність полягає в наслідках спростування, а саме, спростування гіпотези припиняє її існування, підтвердження гіпотези перетворює її на теорію. Що ж до правової презумпції, то її спростування або підтвердження у кожному конкретному випадку не спричиняє припинення її дії.

Таким чином, порівняльний аналіз презумпцій і гіпотез показує, що вони характеризуються рисами схожості, якими є індуктивний метод утворення і гаданий характер. Відмінність між досліджуваними явищами зводиться до відмінності умов і причин їх утворення, до характеру наслідків спростування.

Відмежування правових презумпцій від фікцій має великий практичний інтерес. Під правовою фікцією слід розуміти вживаний в праві техніко-юридичний прийом, яким неіснуюче положення оголошується таким, що існує і набуває обов'язковості через закріплення його в правовій нормі.

Слово «фікція» означає вигадку, а також прийом, що полягає в тому, що дійсність підводиться під яку-небудь умовну формулу [6]. Саме останнє значення цього слова використовується в юриспруденції для позначення правових явищ, коли очевидно помилкове положення обговорюється як істинне через закон. Застосування фіктивних положень в різних галузях науки обумовлене в значній мірі тим, що використання даного прийому дає істотні вигоди, позбавляючи від необхідності давати зайве пояснення з приводу тих або інших предметів, явищ, а також умовністю багатьох методів наукового дослідження.

Схожість між презумпціями і фікціями можна виразити в такому:

– як ті, так і інші умовно приймаються за істину, на що неодноразово зверталася увага в правовій літературі. Необхідно тільки відзначити, що схожість між правовими презумпціями і фікціями тим більша, чим менший ступінь вірогідності містить в собі та чи інша презумпція;

– правові презумпції і фікції одержують нормативне закріплення.

Відмінності ж між досліджуваними явищами можна знайти також у характері утворення і мірі достовірності закріплюваних положень.

Правові презумпції і фікції розрізняються характером утворення. Правові презумпції є нормативним закріпленням того порядку відносин, який визнається звичайним, постійним, нормальним. Закріплюване ж фікціями положення формулюється самим законодавцем [7].

Інша відмінність між правовими презумпціями і фікціями зумовлюється першим і з нього випливає. Полягає воно в тому, що, якщо положення, яке міститься в презумпціях, по вірогідності істинне, то фіктивне положення істинним бути не може. В. І. Камінська, що дослідила дане питання, пише: «Відмінною рисою презумпції є те, що висловлене в ній положення засноване на високому ступені вірогідності і, отже, в переважній більшості випадків воно вира-

зить дійсно існуючий стан речей, для фікцій же характерне оголошення як істини положення, завідомо ніколи не відповідного істині» [3, 19].

Таким чином, слід зазначити, що правові презумпції і фікції — явища, схожі в окремих моментах, але й достатньо різні. Схожість між ними полягає в умовному визнанні їх за істину, в правовому закріпленні. Відмінність же належить до характеру утворення істинності закріплюваних фікціями і презумпціями положень.

Існують різні погляди на співвідношення правової презумпції і норми права. На думку одних, якщо в основу норми покладена презумпція, то в гіпотезі норми одержують закріплення факти підстави презумпції, але ці факти — підстави презумпції є в той же час і умовами, за яких діє правова норма. Протилежний погляд — презумпції не є засобами правового регулювання, їх не можна поставити в один ряд з нормативними приписами.

Цікава також думка, що юридична презумпція є способом, прийомом формулювання законодавцем гіпотези правової норми. Використовуючи юридичну презумпцію, законодавець в гіпотезі норми права встановлює юридичний склад правовідношення і регламентує процес його пізнання суб'єктом правозастосування [8]. Правова презумпція — це обов'язкове судження, яке учасники правовідносин повинні зробити за наявності підстави презумпції про юридичний факт у даній справі. Таким чином, правова презумпція становить юридичні права і накладає обов'язки і встановлює обов'язкове правило думки за наявності певних обставин (підстава презумпції).

Взагалі ж можна зазначити, що норма права є родовим поняттям, а правова презумпція — видовим. У зв'язку з цим можна говорити про правову презумпцію як про специфічний нормативний припис, що встановлює обов'язок судження про презюмований факт за наявності підстав презумпції.

Такою є характеристика питань, пов'язаних з відмежуванням правової презумпції від положень і явищ, з нею схожих. Таке відмежування, як вже вказувалося, допоможе визначити межі досліджуваного явища, сфери його розповсюдження, а також глибше з'ясувати особливість даних положень і явищ, вичити можливості використання даних явищ в правовому регулюванні.

Література

1. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза, И. Н. Ефрона. — С.Пб., 1898. — Т. 25. — С. 52–53.
2. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе. — М., 1947. — С. 168.
3. Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе. — М., 1948. — С. 3, 19.
4. Бабаев В. К. Презумпции в российском праве и юридической практике // Проблемы юридической техники. — Н. Новгород, 2000. — С. 323–330.
5. Щекин Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве: Учеб. пособие / Под ред. С. Г. Пепеляева. — М.: МЗ Пресс, 2002. — С. 30–31.
6. Жажина О. В. Презумпции и фикции в праве // Становление и развитие научных школ права в государственных университетах России. — С.Пб., 1999. — Ч. 3. — С. 18–22.
7. Папыко К. К. Юридические фикции в современном российском праве // Проблемы юридической техники. — Н. Новгород, 2000. — С. 459–470.
8. Таргабаева Е. Б. Юридические предположения в гражданском процессе (исковое производство): Дис... канд. юрид. наук. — Л., 1983. — С. 42–43.